

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ Ә, Е ДАУЫСТЫЛАРЫНЫҢ ДИАХРОНИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Тіліміздің қазіргі жағдайы түбі бір қазақ-түркі тілдеріндегі дыбыстар сәйкестігінің заңдылығын анықтауды қажет етеді. Бұндай заңдылықтарды нақтылау түркі тілдерінің тарихи грамматикалық, этимологиялық зерт-теулерін жоғары дәрежеге көтеретіні анық. Туыстас топқа енетін тілдер арасындағы дыбыс сәйкестіктерін анықтаудың мәні оларды ата тіл жүйесі дыбыстарымен байланыстыра зерттеуде маңызды болмақ.

Тілшілер атап көрсеткендей бізге дауыстылардың қаншалықты оралым-

дары бар екенін білу соншалықты қажет емес, біз білуге талпынатын мәселе-тілдер тобындағы дауыстылар жүйесі қалай құрылған, онда қаншалықты дауысты дыбыстар ажыратылады, олар қалай бір-бірімен қатынасқа түседі деген сұраққа жауап іздеу. Сондықтан дыбыстар сәйкестігі сөз болған тұста тіл алды және тіл арты дауыстыларының түбірдегі алмасула-рына, олардың өзара байланысы мен қатынасына жеке тоқталу қажет. Тіл тарихында түркі тілдеріндегі ертеде жуан айтылған түбірлер жіңішкеріп, тіл алға жылжыды. Бірақ жіңішке дауыстылардың пайда болуы жуан дауыстыларды жойып жіберген жоқ. Жуан түбірлі сөздер мен жіңішке түбірлі сөздер тең дәрежеде тілімізде өмір сүреді. Бұл құбылыс түбір сөздердегі а~ә, а~е сәйкестіктерінің сақталуынан байқалады.

Тіліміздегі езу дауыстылары бірінің орнына бірі қолдануға аса бейім. Әсіресе жуан, ашық а-мен жіңішке ә-нің сөздің алғашқы буынында сәйкесіп қолданылуы-қазақ-түркі диалектілеріне тән ерекшелік. Тіл арты, жуан а дауыстысының көне түркілік дыбыс екендігіне тілшілер қауымы күмән келтірмейді. Ал ә фонемасының табиғаты жөнінде ғалымдардың көзқарастары екіге жіктеледі. Бірқатар түркологтар ә фонемасы түркі тілдеріне шығыс тілдерінің әсерінен қалыптасты¹ деген пікір айтады. Себебі тіліміз құрамында ә дауыстысы бар сөздердің дені араб-парсы кірмелері. Әсіресе бұл ерекшелік қазақ тілінің оңтүстік говорына тән. Мысалы, қазақ әдеби тілінде: дана, майда, лаж, зындан – оңтүстік говорда: дәне, мәйде, ләж, зіндән. Қазақ тілінің оңтүстік говоларында араб, парсы сөздерінің ә фонемасымен ерекшеленуі оның бөгде тіл ықпалы негізінен қалыптасқан дыбыс екендігін аңғартады. Дегенмен тілдегі дыбыстық алмасулар атаулының барлығын өзге тіл ықпалында қарауға сыймайды.

Араб, парсы сөздері тіліміздегі аса ықпалды заң –сингармонизмге бағынып, бірде жуан, бірде жіңішке дыбысталады. Қазақ әдеби тілімен салыстырғанда ә орнына говоларда а айтылып соның әсерінен жуан дыбысталатын сөздер де бар: әбден–абдан (Шу, Еңб.Қаз., Талдықорған), нәсіп-насып (Талдықорған), мәтел-матал (Маңғыстау), әзер-азар (Маңғыстау, Ақтау, Семей), әйел-аял (Шу, Маңғыстау, Қостанай). Осы тәріздес жуанды-жіңішкелі сөздердің жуан варианттарының тілдегі таралу шегін тарихи құбылыс деп тануға тұрарлық. «Айал (әйел)» сөзі қазақ жерінің оңтүстік говорына, сондай-ақ ойрот тілінің солтүстік диалектісіне тән¹. Қазақ тіліндегі әрең «әзер, зорға» мәніндегі үстеу Маңғыстау қазақ-рының тілінде «араң»². Өзге түркі тілдерінде де жуан варианттары кең таралған: ойр., хак.т. арай, чув., ұйғ.т. аран. Ал чуваш, хакас тілдері араб, парсы тілдерінің тікелей ықпалына ұшырамаған тілдер қатарында. Қазақ тілінің оңтүстік говоларындағы жәнәлік (жаңалық), әчі (ашы), жәнә (жаңа), жәмән (жаман), жәрәйді (жарайды), кәні (қаны), кәйдем (қайдам), жәйлі (жайлы). Сондай-ақ оңтүстік өңірден тыс жерлерде де құрамында ә дауыстысы тән мынадай сөздер бар: әрегірек (арағырак), жәнеше (жаңаша), жәртісі (жартысы), сәуік (сауық)². Профессор С.Омарбеков аталған сөздердегі ә-ні көрші халықтардың тілдік ықпалының қатарына жатпауының екі себебін көрсетеді: біріншіден, бұл сөздердің дәл

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. Том 2, Часть 1. -М., 1952

¹ Баскаков Н.А. Северные диалекты ойротского языка: Диалект Лебединских татар-чалканцев. - М., 1985 – 150 б.

² Омарбеков С., Жүнісов Н. Ауызекі тіліміздің дыбыстық жүйесі. -Алматы, 1985-31 б.

² Кәрімов Х. Қазақ тілі говоларындағы жуан-жіңішкелі дауыстылар сәйкестігі // Қазақ тілі теориясы мен тарихының мәселелері. -Алматы, 1986 – 35 б.

осындай ә-мен айтылатын фонетикалық нұсқасын көрші тілдерден таба алмауымыз, екіншіден, олардың говорларымыздағы таралу шегінің кеңдігі. Ә дыбысы тек говорларда ғана емес, қазақ әдеби тілінде қолданылады. Говоларда а-мен дыбысталаатын сөздер әдеби тілде керсінше, ә-мен айтылады: кәрі-қары (Шу, Маңғыстау, Ақтөбе), бәрі –бары (Маңғыстау), әжім-ажым (Маңғыстау, Талдықорған), әрменірек-арманырақ (Талдықорған, Панфилов)³.

Ә дыбысы түркі тілдерінің байырғы лексикасында мол ұшырасады. Мысалы, қаз.т. әке, кәрі, әлі, жәй, әкіренде, және, әне, әлі; тат.т. чәч, жәп, өз, жәй, башқ.т. йәр, йәш, сәс, бәй; әзерб.т. дәғ, мән, сән, қ.қалп.т. тән, кәйт, шәй т.б. Ә фонемасы түркі тілдерінің әзербайжан, ұйғыр, татар, башқұрт, түркімен, қарақалпақ, тува, құмық, қазақ тілдеріне тән-тіл алды дыбыстарының ішіндегі ең ашық дауысты⁴. Зерттеушілер үшін бұл фонеманы ата тіл құрамында қарауға мүмкіндік туады. Бірқатар зерттеушілер ә фонемасының түркілік дыбыс екеніне күмәнданбайды.

Тіліміздегі бірде жуан а, бірде жіңішке ә дауыстымен айтылатын жарыспалы түбірлерді салыстыра отырып, мынадай жағдайларды аңғарамыз: бірқатар жарыспалы түбірлер (жәңлік-жаңалық, әчі-ашы) ә-мен жіңішке дыбысталаып, белгілі бір территорияда ғана кездеседі, халықтың сөйлеу тілі арқылы кейінірек қалыптасқан сөздер тобын құрайды. Ал енді бірде (әрегірек-арағырақ, әбіржі-абыржы) сөз варианттарының қазақ топырағының әр жерінен кездесуі тілдік ықпал, жергілікті тіл ерекшеліктері деген құбылыстардан өзгеше бірлік. Бұл-дыбыстардың тарихи даму тұрғысынан қалыптасқан тарихи, түбірлес, төркіндес сөздер екендігі анық. Бұндай сөздер ежелгі жуан, тіл арты дауыстыларының жіңішкеруінен пайда болған тарихи түбірлер. Тіл арты, жуан а дыбысымен айтылатын сөздер-алғашқы түбірлер. Ә әуелгі а-ның жіңішке нұсқасы. Қазіргі кейбір түркі тілдерінде (қарақалпақ, қазақ, ноғай) ә дербес фонема сапасында қолданылса, кейбіреулерінде (құмық) дербес фонема емес а-ның жіңішке фонетикалық варианты есебінде жүреді. Сонымен қатар жуан а-мен дыбысталаатын түбірлердің көнелігі- ол тіліміздегі қолданыстан шығып бара жатқандығының белгісі. Мысалы, қазақ тіліндегі әже сөзінің жуан ажа нұсқасы «ай дер ажа жоқ, қой дер қожа жоқ» мақалында сақталып қалса, кәні, кәрі, бәрі, тәтті сөздерінің жазба ескерткіштерде қаны, қары, бары, татлығ жуан түбірлері сақталған⁵. Әдеби тілімізде қары-кәрі, бары-бәрі, ары-әрі, ажырық-әжірік сөздері жарысып қолданылып жүр. Сонымен қатар қазіргі тіліміздегі «ә» дыбысымен айтылатын бірқатар сөздер ертедегі түркі жазба ескерткіштерінде «а» дыбысымен айтылуының өзі «ә» фонемасының кейін пайда болуының кепілі тәрізді⁶. Көне түркі, қала берді Алтай дәуірінде араң, азар, ажым, жаңа, қаны, қары, арағырақ, арманырақ сөздері жуан дыбысталған. Бұлардың кейбіреулері орта ғасырлық түркі жазба ескерткіштерінде жіңішкере бастаған. «Кодексте» «әне (ана)» нұсқасы байқалған⁷.

Мағыналары тепе-тең жуанды-жіңішкелі түбір сөздердің жуан варианты алғашқы екендігі қазақ тіліндегі ә-мен айтылатын сөздердің өзге түркі тілдерінде тіл арты, жуан дыбыспен дыбысталуымен де нақтылана түседі. Мысалы, тоф.т. дау (чув.т. чаал)-қаз.т. дәу; тув.т. шала, қырғ.т. саал-паал – қаз.т. сәл- пәл «азғана, шамалы»; як.т. алан-чалан –қаз.т. әлем-жәлем; қырғ.т. маз-қаз.т. мәз. Осындай жарыспалы түбірлердің жуан, тіл арты а-иен дыбысталаатын негізгі варианты бір түркі тілде болмаса екінші бір түркі тілінде сақталады: чув.т. ас «ақыл, ес», ан «заттың көлденеңдігі, жалпақтығы», ар «ер, еркек», кас «кесу, кию», тар «денеден шыққан суық зат» т.б. сөздері ұйғыр тілінде әс, ән, әр, кес, тәр нұсқасында ә-мен жіңішке дыбысталады.

Жарыспалы түбірлердегі а~ә дауыстыларымен қатар а~е дыбыста-рының сәйкестігі де дыбыстардың комбинаторлық позициялық алмасула-рынан тыс құбылыс. Жарыспалы түбірлердегі а~е сәйкестіктері сөздің әр шенінде кездесе береді. Қазақ әдеби тілінде жадау-жүдеу, тапалтақ-тәпелтек, қаспалтақ-кеспелтек, даңғарадай-деңге-редей, орасан-ересен, шақтас-шектеc сөздерінің фонологиялық мәні жоқ, тепе-тең түбірлер. Қазақ тілінің батыс және оңтүстік говорларында кездесетін аталған дыбыс сәйкестіктерін Н. Жүнісов осы өлкені қоршаған өзбек, түркімен, қырғыз, қарақалпақ тілдерінің әсерімен байланыстырып қарастырады⁸.

Жалпы е қысаң дауыстысының түркі тілдерінде қалыптасуы жөніндегі анықтамаларда әлі де

³ Омарбеков С., Жүнісов Н. Ауызекі тіліміздің дыбыстық жүйесі. -Алматы, 1985-25 б.

⁴ Исхаков Ф.Г. Характеристика отдельных гласных в современных языках //Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. Часть 1. –М., 1955, 135 б.

⁵ Древнетюркский словарь. -Л., 1969.

⁶ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. -М-Л., 1951, 412 б.

⁷ Кәрімов Х. 31 б.

⁸ Жүнісов Н. Халық тілінің кейбір жергілікті ерекшеліктері. -Алматы, 1981, 75 б.

бірізділік жоқ. Бұл дыбыстың көне тілде болғандығына күмән келткірушілер бар. Ғалым В.В. Радлов түркі тілдерінің дыбыстық жүйесін салыстыра зерттеуде а мен ә дауыстыларының түбір сөздегі алмасуы ұйғыр тілінің ерекшелігі деп анықтайды. Бұл алмасулар қазіргі ұйғыр тілінде сақталған. Мысалы, ат (ат)-аты (оның аты), баш (бас)-бешім (менің басым)⁹. М. Қашқари еңбектерінде бір сөздің әр тайпа тілінде бірде е, бірде ә-мен айтылатын (мән-мен, кәмә-кеме) түрлері бар екенін аңғарамыз¹⁰. Ерте кезеңде қалыптасқан е қазіргі түркі тілдерінде а жуан дауыстысымен түбір сөзде алмасып қолданылуы ежелгі жуан, ашық а-ның қысаңдану процесін байқатады. В.В.Радлов а дауысты-сының ы-ға алмасуы XIV ғасырдан кейінгі дәуірде болған тәрізді, одан кейін а дыбысы е-ге, содан кейін і-ге өткен болу керек деген¹¹. Дегенмен е дыбысы V-VII ғасырлар жазба ескерткіштер тілінде сақталған деген пікір орынды болса керек¹². Өйткені аталған ғасырдағы е-нің кейінгі дәуірлерде қысаң і-ге өтуі тіл деректерінен кездеседі. Көне, жуан а-ның қысаңданып, жіңішке е-ге сәйкес келуі тіларалық варианттарда байқалады. Көнелігін сақтаған тілдердің бірі чуваш тілі болса, осы тілдегі а-ға қазақ тіліндегі е сәйкес келеді. Мысалы, чуваш т. пар «давать», тан «равный, равно», кас «резать, вырезать», тап «пинать», шан «верить» - қазақ т. бер, тең, кес, теп, сен.

Түбір сөздердегі а~е сәйкестіктері түркі тілдерінің әдеби тілінде, диалектілерінде кездесетін сәйкестік. Бір тілде ашық а-мен айтылатын сөздерді екінші бір тілде е-мен айтылатын түбір сөздермен салыс-тырғанда аңғарылатын бір жай-қазақ тілінде жіңішке айтылатын түбірлер өзге түркі тілдерінде, әсіресе чуваш, қырғыз, қарақалпақ, өзбек тілдерінде а-мен айтылады. Керсінше, қазақ тіліндегі тіл арты, жуан а-мен келетін сөздер түркімен, әзербайжан, ұйғыр, башқұрт, татар тілдерінде жіңішке е-ге сәйкес келеді. Бұл құбылыс жарыспалы түбірлердегі а~е алмасулары тарихи даму кезеңдерінде қалыптасқан күрделі дыбыс сәйкестіктер қатарына жататын-дығын дәйектейді. Мысалы:

қырғыз т. саал – қазақ т. сел;

қырғыз т. бат (батыңнан тайбай жақшы жүр) – қазақ т. бет

көне түркі ескерткіштерінде анчулады, йалаң, амты – қазақ т. еншіледі, жалаң-желең, енді т.б.

Бір буынды түбірдегі дауыстылардың сапалық тұрақтылығын ескерсек, жарыспалы түбірлердегі а~е сәйкес-тіктері тіларалық төмендегідей сөздер-ден байқалады.

чув.т. так, як.т.таах – қаз.т., қ.қалп., қырғ.т. тек “босқа, текке”.

қ.қалп., қырғ.т. тақ – гаг.т. тек “жұп сөзіне қарсы”.

чув.т. так, өзб.т. така – қаз.т, қырғ.т., құм.т. теке.

сар.ұйғ.т. на? – қаз.т., қырғы.т., құм.т., ойр.т. не?

құман т. саа – қаз. Т., қ.қалп.т., құм.т., тув.т. сен (жік.ес.).

Жоғарыдағы жарыспалы түбірлерде а~ә, а~е сәйкестіктері түркі тілдерінде кездесетін тұрақты құбылыс.

Тіл арты жуан а дауыстысының бірде жіңішке ә-ге бірде жіңішке е-ге сәйкес келуі а-дауыстысының көнелігін білді-реді. Бұл жөнінде М.Моллова: «Чем древнее морфема, тем слабее или утрачена ее связь с прототипом, кроме того, чем древнее морфема тем больше возможностей для развития фонетичес-ких вариантов» - дейді¹³

⁹ Кайдаров А. Развитие современного уйгурского языка. -Алматы, 1969, 270 б.

¹⁰ Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. -Алматы, 1993, 102 б

¹¹ Радлов В.В. О языке куманов по поводу издания куманского словаря// Приложение к XIV т. Записки императора АН СССР №4.Спб., 1884, 25 б.

¹² Томанов М. Ғаза тілінің тарихы грамматикасы. –Алматы, 1988, 51 б.

¹³ Моллова М. К истории тюркского вокализма // Вопросы языкознания. 1966, № 2

Жоғарыдағы ішкі тілдік, тіларалық сөз варианттарындағы жуан, тіл арты а дауыстысының көне дыбыс екендігін аңғарамыз.

¹ Моллова М. К истории тюркского вокализма // Вопросы языкознания. 1966, № 2